

Семенець О. О.

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

**МАНІПУЛЯТИВНІ ДИСКУРСИВНІ ПРАКТИКИ ВИКОРИСТАННЯ
КОНЦЕПТУ ‘ПАТРІОТИЗМ’ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ГРОМАДСЬКУ
ДУМКУ (КРИТИЧНИЙ ДИСКУРС-АНАЛІЗ ТА СОЦІОЛОГІЯ)**

На ґрунті підходу критичного дискурс-аналізу розглянуто основні типи маніпулятивних дискурсивних практик, що розгорталися з використанням концепту ‘патріотизм’ у вітчизняних публічних дискурсах (зокрема, у сферах політики, мас-медіа, соціальних мереж) упродовж 2015–2019 років. Такі маніпулятивні дискурсивні практики є засобами реалізації інформаційного протистояння та негативно впливають на громадську думку і стан суспільної свідомості. У той час, коли суспільство гостро потребує єдності, консолідації та взаєморозуміння, ці маніпулятивні дискурсивні практики вносять розбрат і становлять загрозу для збереження найважливіших суспільних цінностей.

Виділено такі різновиди маніпулятивних дискурсивних практик: (1) «патріотизм» і «зрада» в офіційному дискурсі державних службовців як засіб боротьби з опозицією; (2) апелювання до патріотизму як способу захисту позицій чинної влади в «мережєвих війнах»; (3) «патріотизм» як маска для поширення деструктивної критики дій чинної влади.

Проаналізовано загрози, які несуть із собою такі маніпулятивні дискурсивні практики щодо змістового наповнення концепту ‘патріотизм’ та стану громадської думки. Найбільші небезпеки пов’язані з руйнуванням довіри в суспільстві та зниженням рівня суспільного визнання влади громадянами; деструкцією змісту в семантиці лексем «патріот», «патріотизм» та ерозією, розмиванням смислового ядра в самому концепті ‘патріотизм’; продукуванням та відтворенням дискурсивної нерівноправності, яка загрожує руйнуванням політичних прав і свобод людини.

Проведено порівняння результатів критичного дискурс-аналізу з висновками досліджень громадської думки стосовно динаміки патріотичних почуттів громадян України протягом 2015–2019 років, які були реалізовані соціологічною групою «Рейтинг», а також представленими в інших соціологічних розвідках.

Ключові слова: дискурсивні практики, маніпулятивний дискурс, медіа, патріотизм, громадська думка, критичний дискурс-аналіз, соціологічне дослідження.

Постановка проблеми. Концепт ‘патріотизм’ – один із найважливіших концептів, що втілює особливу соціальну цінність, необхідну для збереження суспільства. У часи найбільших історичних випробувань почуття патріотизму консолідує націю, допомагає об’єднатися й вистояти в боротьбі проти ворога. У різних фазах збройного конфлікту, розв’язаного Російською Федерацією проти України, принципи організації дискурсивних практик патріотичного змісту мали свою специфіку.

Під час української Революції Гідності та в найважчі перші місяці збройної агресії Російської Федерації проти України (2014–2015 рр.) поняття ‘патріотизм’ в інституційних та персональних дискурсах сприяло згуртуванню, об’єднанню суспільства, кращому усвідомленню того, що відбувалося. Війна сформувала умови, які актуалізували цінність спільного громадянства.

Із переходом до стадії затяжного збройного протистояння (починаючи з 2015 року), на тлі загальних соціально-політичних проблем у країні, настрої в суспільстві змінювалися. Українське суспільство, яке прагне миру та завершення збройного конфлікту, залишається загострено чутливим до моральної цінності патріотизму. Саме ця чутливість і стала підставою для виникнення нових дискурсивних практик маніпулятивного характеру, у яких виражені певні трансформації змістового наповнення слів *патріот*, *патріотизм*. У специфічних дискурсивних практиках ці поняття стають інструментами маніпулятивного впливу, дискурсивного зловживання владою і – на цій основі – ведення інформаційної війни проти України. Ці аспекти маніпулятивного використання концепту ‘патріотизм’ потребують ретельного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нами застосовано підхід критичного дискурс-

аналізу (концепція Т. А. ван Дейка), а також використано здобутки розгляду поняття *'патріотизм'* у руслі філософії моралі. Починаючи з 1980-х років, філософи в різних країнах світу ведуть дискусії стосовно моральних аспектів патріотизму. Натепер запропоновано різні підходи до розуміння цього поняття з урахуванням морального статусу явища [9].

Проте наразі відсутній комплексний критичний аналіз сучасних медіатизованих дискурсивних практик, що будуються з використанням концепту *'патріотизм'* в українському інформаційному просторі (зокрема, у сферах політики, мас-медіа, соціальних мереж). Нерідко такі дискурсивні практики мають маніпулятивний характер, що спричинює гострі дискусії в суспільстві.

Комплексний аналіз використання концепту *'патріотизм'* у сучасних дискурсивних практиках потребує застосування міждисциплінарного підходу, зокрема зіставлення з результатами соціологічних опитувань і досліджень громадської думки. Дослідження, реалізовані соціологічною групою «Рейтинг», а також представлені в інших розвідках [1; 5; 8], дають змогу виявити динаміку змін у патріотичних настроях громадян України.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у виокремленні маніпулятивних дискурсивних практик, що будуються з використанням концепту *'патріотизм'* у вітчизняних публічних дискурсах (зокрема, у сферах політики, мас-медіа, соціальних мереж) упродовж 2015–2019 років; проведенні критичного дискурс-аналізу цих маніпулятивних практик та обґрунтуванні їхнього негативного впливу на суспільну свідомість; порівнянні результатів критичного дискурс-аналізу з висновками соціологічних досліджень громадської думки стосовно динаміки патріотичних почуттів громадян України протягом 2015–2019 років.

Виклад основного матеріалу. Під час президентства Петра Порошенка (2014–2019 рр.) в українському комунікаційному просторі були представлені різнопланові дискурсивні практики використання лексем *патріот*, *патріотизм*. Окрім **природних контекстів** використання цих слів, де зберігаються змістова ядро та виразно позитивні емоційно-оцінні конотації лексеми, можуть бути виділені також особливі **маніпулятивні дискурсивні практики**, у яких відбуваються певні семантичні трансформації цих слів.

Виділимо різновиди та наведемо приклади таких маніпулятивних дискурсивних практик.

1. «Патріотизм» і «зрада» в офіційному дискурсі державних службовців – як засіб боротьби

з опозицією. За часів президентства Петра Порошенка поширеною була практика апелювання до поняття *'патріотизм'* як способу захисту позицій офіційної влади. Наприклад, виступаючи на засіданні Ради регіонального розвитку в жовтні 2017 року, Петро Порошенко дав рішучу відсіч тим, хто критикував владу за участь у відкритті не надто масштабних об'єктів інфраструктури. Риторика керівника держави побудована на тавруванні *«зрадофілів»* та потужній експресії гіперболізації, сарказму, доведення до абсурду, а також контрасту для увиразнення «реальних здобутків влади»: *«Звичайно, в Україні є зрадофіли, яким і тризуб над Кремлем постав, вони скажуть, що криво стоїть. І тут знаходять привід для смутку: і мости криві, і театри в історичний пейзаж не вписуються, і ремонти доріг пересуватися заважають, і заводи не те випускають, і бориці не так варять. Критикують за те, що, бачте, президент, прем'єр, влада перерізає стрічки не на дуже глобальних, а часто і локальних об'єктах. Звичайно, крутіше було б побудувати космодром для міжгалактичних польотів, а не завод із виробництва упаковки. Але ми робимо перші кроки після жорсткої економічної кризи, викликані війною. Війна ще далека від завершення, хоча ми маємо світло в кінці тунелю»* [3].

Юрій Бірюков, радник президента П. Порошенка, прямо називав людей, які тоді критикували чинну владу, ворогами держави. Про це він писав у фейсбуці 25 березня 2018 року: *«И если отвлекусь от ботоферм и резидентов – все равно, в нашей стране остается гигантская толпа идиотов, которые искренне кричат про зраду и винят во всех проблемах именно руководство Украины, скромно обходя вниманием страну-соседку.*

Мы называем этих людей зрадофилами. Но не пора ли уже сказать очевидное? Они – враги», – заявляв Бірюков [2].

2. Апелювання до патріотизму як спосіб захисту позицій чинної влади в «мережевих війнах». Суб'єктами мовлення в таких дискурсивних практиках виступають блогери, лідери думок, звичайні користувачі соціальних мереж, які застосовують концепт патріотизму як спосіб впливу на співрозмовників.

Під час президентства Петра Порошенка в дискурсивних практиках, що склалися навколо концепту *'патріотизм'*, сформувалося протистояння «порохоботів» та «зрадофілів»: *порохоботи* – прибічники й захисники чинного на той час президента України Петра Порошенка; *зрадофіли* – люди, які критикували дії чинної влади та воліли обговорювати мотив «зради» представників влади

в Україні. У семантиці цих слів апіорі закладена негативна оцінність. Застосування одного з таких слів-ярликів до конкретної людини вже із самого початку позбавляє людину рівноправного статусу в дискурсивній взаємодії, заперечує такі важливі ознаки публічного дискурсу, як толерантність та неупередженість. Відповідно, знецінюється все, що кажуть і надалі казатимуть опоненти.

Зверхня позиція в дискурсі дає змогу застосувати тактику приниження опонентів. Зокрема, використовується прийом представлення позитивних рис опонента як його недоліків: принциповість – інтерпретується як упередженість і підозрлівість; прагнення досконалості – як прискіпливість; бажання добра рідній землі – як нелюбов до чинної влади тощо. Подібні дискурсивні практики залучені до реалізації особливої політичної технології – **розпалювання «мови ненависті»**.

3. «Патріотизм» як маска для поширення деструктивної критики дій чинної влади. У гібридній інформаційній війні, яку веде Росія проти України, використовуються також **дискурсивні практики мімікрії** під дискурс справжніх українських патріотів. Це різновид прихованої інформаційної агресії: **«патріотизм» виступає як маска** для поширення сумнівів у законності, правомочності та дієздатності чинної влади. Такі проекти реалізуються зовнішніми силами, з-поза меж країни і виступають складниками інформаційно-психологічної війни.

У низці журналістських розслідувань [6; 7 та інші] проаналізована підривна діяльність мережі антиукраїнських груп у фейсбуці, які, прикриваючись патріотичними гаслами, поширювали заклики до протестів і державного перевороту в Україні. Основна мета таких псевдопатріотичних тролів у соціальних мережах – викликати емоції зневіри й обурення, сіяти зневагу й недовіру до влади, розбрат і дестабілізацію в суспільстві, підбурювати українців до нової революції. При цьому об'єкт їхнього впливу, цільова аудиторія – цілком реальна: це патріотично налаштовані українці, тобто ті, хто справді переймається проблемами сучасної України.

Загальні **механізми** реалізації **дискурсивного домінування** є спільними для подібних маніпулятивних дискурсивних практик:

- використання лексем *патріот*, *патріотизм* автоматично надає мовцеві вищого статусу в дискурсі;
- унаслідок отримання такої позиції, формулюються підстави для дискурсивного домінування та контролю висловлень інших;

- виходячи із такої зверхньої позиції **«патріота»**, суб'єкт сам собі надає «повноваження» визначати критерії авторитетності, істинності, моральності, справедливості;

- на підставі цих встановлених критеріїв суб'єкт може нав'язувати свою систему оцінок, зокрема кваліфікувати опонентів як **«не-патріотів»**;

- така зверхня позиція потребує залучення додаткових ресурсів – засобів і прийомів легітимації домінантної позиції суб'єкта в дискурсі.

У загальному обширі дискурсивних практик українського медіатизованого інформаційного простору є безліч відтінків і поєднань різних емоцій та настанов: є щире почуття любові до країни та щемкого болю за трагічні випробування в її долі; є мімікрія під щире почуття, експлуатація цього концепту з розрахунком на певні політичні дивіденди; є приховане, але агресивне за своєю суттю, провокування конфліктів, яке ґрунтується на експлуатації щирого почуття патріотизму громадян.

Найбільш небезпечними **наслідками** таких **маніпулятивних дискурсивних практик** варто вважати наступні.

1. Дискурсивні практики зловживання владою **руйнують довіру в суспільстві**, знижують рівень легітимності дискурсу, в тому числі й дискурсу політичної еліти, тобто знижують рівень суспільного визнання влади громадянами. І це є дуже небезпечним, оскільки може мати наслідком подальшу поляризацію суспільства.

2. Дискурсивне зловживання владою призводить до **деструкції змісту** в семантиці лексем *патріот*, *патріотизм*. Відбувається **ерозія, розмивання смислового ядра в самому концепті 'патріотизм'**. Із цим пов'язані серйозні небезпеки, особливо з урахуванням загальної кризи сенсів та нестабільності смислового суспільного простору в сучасній Україні. Граничним наслідком може бути руйнування самої суспільної цінності патріотизму.

3. Крім того, в таких маніпулятивних дискурсивних практиках продукується й відтворюється **дискурсивна нерівноправність**. Домінантна позиція мовця використовується не тільки для утримання влади, контролю над свідомістю аудиторії, але й для знищення опонентів. По суті, це форма **дискурсивної дискримінації**, яка продукує **соціальну нерівність** і загрожує руйнуванням політичних прав і свобод людини, оскільки при цьому порушується ключове демократичне право

людини на висловлення власної думки та оцінку подій з позицій суспільних цінностей та користі для суспільства.

«Зловживання владою, – наголошує Т. А. ван Дейк, – означає порушення фундаментальних норм і цінностей в інтересах тих, у кого є влада, та проти інтересів інших людей. Зловживання владою означає порушення соціальних і громадянських прав людей» [10].

Такий негативний комунікативний досвід накладає відбиток на суспільні настрої та стани суспільної свідомості. Досвід маніпулятивних дискурсивних практик може сповільнити нову хвилю творчої пасіонарної енергії громадян, хвилю патріотичного піднесення в момент історичного випробування.

Наскільки відчутний вплив такі маніпулятивні дискурсивні практики мали на суспільну свідомість упродовж 2015–2019 років? Варто порівняти результати критичного дискурс-аналізу – із даними соціологічних досліджень.

За результатами опитувань, які проводились у 2010–2019 рр. соціологічною групою «Рейтинг», можемо укласти зведену таблицю динаміки розподілу громадян України, які вважають (або не вважають) себе патріотами України (табл. 1).

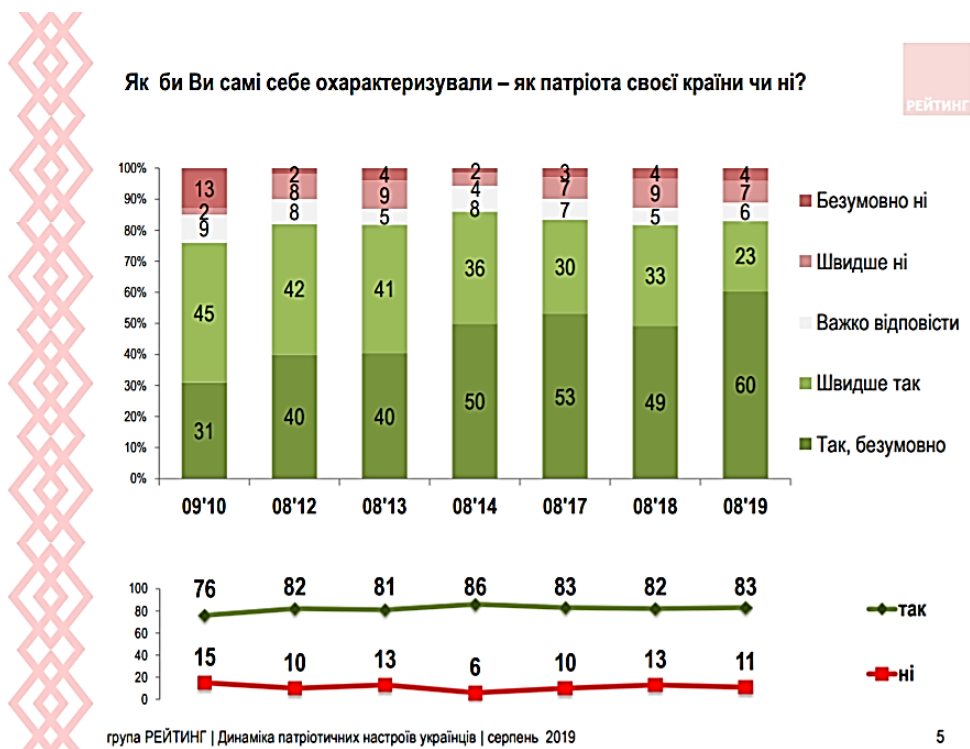
Розподіл відповідей на запитання «Як би Ви самі себе охарактеризували – як патріота своєї країни чи ні?» (%)».

Рік	Так, безумовно	Швидше так	Разом: (Так + Швидше так)	Важко відповісти	Швидше ні	Безумовно ні
2019	60	23	83	6	7	4
2018	49	33	82	5	9	4
2017	53	30	83	7	7	3
2014	50	36	86	8	4	2
2013	40	41	81	5	9	4
2012	40	42	82	8	8	2
2010	31	45	76	9	2	13

Джерело: укладено за матеріалами [5]

Візуалізація даних, яка наведена в оригінальному дослідженні [5], представлена на скриншоті 1.

Згідно з результатами цього дослідження, здійсненого соціологічною групою «Рейтинг», у 2018 році (наприкінці президентського терміну Петра Порошенка) спостерігається деяке зниження частки громадян, які однозначно вважають себе патріотами (із 53 % до 49 %) та збільшення частки

Скриншот 1. Динаміка відповідей на запитання «Як би Ви самі себе охарактеризували – як патріота своєї країни чи ні?» (2010–2019 рр.)

Джерело: [5]

тих, хто радше вважає себе патріотом (із 30 % до 33 %). Це може бути опосередкованим свідченням зміни суспільних настроїв, появи деяких сумнівів, коливань громадської думки. Хоча сумарна кількість загалом патріотично налаштованих громадян майже не змінилася (із 83 % до 82 %).

Опитування, проведене цією організацією в серпні 2019 року (коли президентом уже був обраний Володимир Зеленський та відбулися певні зміни і в суспільних настроях, і в дискурсивних практиках патріотичного спрямування), зафіксувало найбільшу кількість тих, хто обрав однозначну відповідь «так, безумовно» (60 %), порівняно з усіма попередніми роками досліджень.

Отже, можемо припустити певний вплив на стан суспільної свідомості протягом 2015–2019 рр. дискурсивних практик маніпулятивного використання лексем *патріот*, *патріотизм*, що розгорталися на тлі загальних проблемних питань суспільного життя та публічного дискурсу (нерозв'язана проблема анексії та окупації українських територій, тривання збройного конфлікту на Сході України, брак успішних політичних та економічних реформ, відсутність стратегічного бачення розвитку країни, корупція у владі, низький рівень довіри громадян до політиків та уряду). Не слід забувати й про можливі більш віддалені в часі наслідки впливу таких маніпулятивних дискурсивних практик. Очевидною є потреба в продовженні соціологічних замірів та зіставленні результатів.

Наприклад, в іншому соціологічному дослідженні представлені дані, які відрізняються від вище наведених. Є. О. Архипова наводить результати анкетування молоді (осіб віком від 18 до 35 років) у квітні-червні 2018 року: 62,2 % респондентів вважають себе патріотами України (*так* – 29,6 %; *скоріше так, ніж ні* – 32,6 %) [1]. Дослідниця констатує деяке падіння рівня патріотизму, порівняно з результатами досліджень попередніх років, проведених соціологічною групою «Рейтинг».

Для порівняння: у тому ж 2018 році, де ми зауважили певне кількісне коливання в межах категорії патріотично налаштованих громадян, дослідження соціологічної групи «Рейтинг» дає наступні показники для цієї вікової категорії (18–35 років), отримані методом особистого формалізованого інтерв'ю (*face-to-face*) в серпні того року: *однозначно так* – 45 %; *скоріше так* – 36 %. Разом – 81 % [4].

Серед висновків, які робить у своїй праці Є. О. Архипова, важливий наступний аспект: «Більшість респондентів не схвалює нав'язливого пропагування патріотизму і визнає ефективність тих засобів його розвитку, які дозволяють наочно познайомитися зі здобутками української культури, успіхами в науці, економіці тощо. Найбільшою умовою зростання рівня патріотизму є реальний розвиток економіки, соціально-політична стабільність, інформування про досягнення українців та успішність країни в цілому, що формуватиме упевненість молоді у своєму майбутньому» [1].

Як свідчать соціологічні дані, молодь в Україні залишається чутливою до почуття та соціальної цінності патріотизму. Попри складність ситуації, зовнішню інформаційну агресію та внутрішню проросійську пропаганду, молоде покоління українців зберігає щирі почуття любові до Батьківщини. Дослідження, проведене польським вченим М. Камьонкою в університетах різних регіонів України із застосуванням методів індивідуальних глибинних інтерв'ю та анкетування, дало підстави для висновку, що студентська молодь в Україні вважає себе патріотами, пишається тим, що є громадянами своєї країни, і прагне єдності України. За висновком дослідника, це почуття патріотизму впливатиме на подальший хід подій. Українці, загиблі на Майдані та під час російської збройної агресії, – «це була значна жертва, принесена Україною для створення фундаменту своєї ідентичності для майбутніх поколінь» [8].

Висновки та перспективи досліджень. У формуванні взаємної довіри в суспільстві ключова роль належить провідним дискурсивним практикам, а саме принципам їхньої організації, механізмам взаємодії між соціальними суб'єктами, повазі до ліберальних та демократичних цінностей у суспільстві. Тому настільки актуальними є подальші детальні дослідження провідних дискурсивних практик, що сформувалися у вітчизняному медійному середовищі, передусім у публічних сферах політики, мас-медіа, соціальних мереж. Розкриття – в руслі критичного дискурс-аналізу – механізмів дискурсивного домінування та випадків зловживання владою в дискурсі потребує дослідження передусім меседжів дискурсивних еліт, а також реакцій-оцінок їхніх висловлень широкою аудиторією.

Список літератури:

1. Архипова Є. О. Патріотизм у розумінні сучасної молоді: аналіз результатів дослідження та динаміка основних показників. *Державне управління: удосконалення та розвиток* : електронне наукове фахове видання. 2018. № 7. http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/7_2018/32.pdf (дата звернення: 11.02.2022).
2. Бірюков Ю. Четыре года войны... // Facebook. 25 березня 2018. URL: https://www.facebook.com/yuri.biriukov/posts/2056819654586841?_tn_=%2C0*F (дата звернення: 11.02.2022).
3. В Україні є зрадофіли, яким і тризуб над Кремлем постав, вони скажуть, що криво стоїть, – Порошенко. ВІДЕО // Цензор.НЕТ. 24.10.17. URL: https://censor.net/ua/video_news/460263/v_ukrayini_уе_zradofily_yakum_i_tryzub_nad_kremlem_postav_vony_skajut_scho_kryvo_stoyit_poroshenko_video (дата звернення: 11.02.2022).
4. Динаміка патріотичних настроїв українців: серпень 2018 // Соціологічна група «Рейтинг». 21.08.2018. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_patrioticheskikh_nastroeni_ukraincev_avgust_2018.html (дата звернення: 11.02.2022).
5. Динаміка патріотичних настроїв українців: серпень 2019 // Соціологічна група «Рейтинг». 21.08.2019. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_patrioticheskikh_nastroeni_ukraincev_avgust_2019.html (дата звернення: 11.02.2022).
6. Романенко Н., Михайлишин Я., Солодько П., Зог О. Тролесфера // Texty.org.ua. 4 жовтня 2016. URL: <http://texty.org.ua/d/fb-trolls/> (дата звернення: 11.02.2022).
7. Самохвалова Л. Московський слід колорадського Жука, або Хто і як готує «Майдан-3» // Укрінформ. 21.01.2016. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/1948496-moskovskij-slid-koloradskogo-zuka-abohto-i-ak-gotue-majdan3.html> (дата звернення: 11.02.2022).
8. Kamionka Mateusz. Patriotism of the Young Generation in Ukraine in the Era of Hybrid War. *Lithuanian annual strategic review*. 2020. Vol. 18, Issue 1. P. 221–239. DOI: <https://doi.org/10.47459/lasr.2020.18.10>
9. Primoratz I. Patriotism // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.). URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/patriotism/> (дата звернення: 11.02.2022).
10. Van Dijk T. A. *Discourse and Power*. N. Y. : Palgrave Macmillan, 2008. 308 p.

Semenets O. O. MANIPULATIVE DISCURSIVE PRACTICES OF USING THE CONCEPT OF ‘PATRIOTISM’ AND THEIR INFLUENCE ON PUBLIC OPINION (CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS AND SOCIOLOGY)

Based on the critical discourse analysis approach, the main types of manipulative discursive practices developed using the concept of ‘patriotism’ in Ukrainian public discourses (including politics, media, social networks) during 2015–2019 are considered. Such manipulative discursive practices are a means of realizing information confrontation and negatively affect public opinion and the state of public consciousness. At a time when society needs unity, consolidation and mutual understanding, these manipulative discursive practices bring discord and threaten the preservation of fundamental social values.

The following types of manipulative discursive practices have been identified: (1) «patriotism» and «betrayal» in the official discourse of civil servants as a means of combating opposition; (2) appealing to patriotism as a way to defend the positions of the current government in «network wars»; (3) «patriotism» as a mask for spreading destructive criticism of the current government’s actions.

The threats posed by such manipulative discursive practices regarding the content of the concept of ‘patriotism’ and the state of public opinion are analyzed. The greatest dangers are related to the destruction of trust in society and the declining of the authorities in public recognition; destruction of the content in the semantics of the words «patriot», «patriotism» and erosion of the semantic core in the very concept of «patriotism»; producing and reproducing discursive inequality that threatens to destroy political human rights and freedoms.

A comparison of the results of critical discourse analysis with the conclusions of public opinion polls concerning the dynamics of patriotic feelings of Ukrainian citizens during 2015–2019, which were implemented by the sociological group «Rating», as well as presented in other sociological surveys, was realized.

Key words: *discursive practices, manipulative discourse, media, patriotism, public opinion, critical discourse analysis, sociological research.*